

Süleyman Sani Axundov: şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatla əlaqəsinin bilicisi kimi

Sevinc Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi, AMEA Folklor İnstitutu, “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsi. Azərbaycan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

XÜLASƏ

Süleyman Sani Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyalarının yayılması istiqamətində mühüm xidmətləri olan sənətkarlardan biridir. M.F.Axundov ədəbi məktəbinin davamçısı kimi onun əsərlərində müsbət insani keyfiyyətlər, zəngin həyat tərzı və əməlləri ilə bərabər, insanların nadanlığa, riyakarlığa, bir sözlə, mövhumata qarşı etirazı öz əksini tapmışdır. Mənbələr təsdiq edir ki, ədəbiyyatda həmsoyadı Mirzə Fətəli Axundovdan fərqlənmək üçünərəbcə “ikinci” mənasını daşıyan “Sani” sözünü özünə təxəllüs götürmüşdür. Onun oxucular tərəfindən sevilməsinin bir səbəbi də düzgün mövzu seçimi və insanların ruhunu oxşaya bilməsi olmuşdur. Xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazılı ədəbiyyatda istifadəsi milli-mənəvi dəyərlərin, xalq hikmətinin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. S.S.Axundovun yaradıcılığı da bu istiqamətdə böyük zənginliyə malikdir.

AÇAR SÖZLƏR

xalq ədəbiyyatı, yazılı ədəbiyyat, atalar sözləri, xalq ifadələri, hekayələr, dramlar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 20.05.2022

qəbul edilib: 26.05.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA

MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənlı.

Suleyman Sani Akhundov: as a connoisseur of the relationship of oral folk literature with written literature

Sevinj Aliyeva

PhD in Philology, leading researcher, "Folklore and written literature" department of the Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

ABSTRACT

Suleyman Sani Akhundov is one of the artists who made an important contribution to the spread of enlightenment ideas in Azerbaijani literature. The works of him as, who is a successor of M.F.Akhundov's literary school, reflect the people's protest against ignorance, hypocrisy, in short, superstition, along with a lifestyle rich in positive human qualities and deeds. Sources also confirm that the writer took the pseudonym "Sani", which means "second" in arabic, in order to distinguish him from Mirza Fatali Akhundov of the same surname in the literature. One of the reasons why the writer was loved by readers was that he chose the right topic and was able to imitate the spirit of the people. The use of examples of folk literature in written literature serves to preserve national and moral values, folk wisdom. S.S.Akhundov's work also has a great richness in this direction.

KEYWORDS

folk literature, written literature, proverbs, folk expressions, stories, dramas

ARTICLE HISTORY

Received: 20.05.2022

Accepted: 26.05.2022

Giriş / Introduction

Hər zaman aktualıq kəsb edən yazılı ədəbiyyat və xalq ədəbiyyatı mövzusu XX əsrin əvvəllərində daha sürətlə öyrənilməyə başladı. Bu istiqamətdə çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da, Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyi bir daha sübut edir ki, hələ zaman-zaman tədqiq olunması və araşdırılması vacib olan kifayət qədər mövzu və problemlər var. “Süleyman Sani Axundov: şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatla əlaqəsinin bilicisi kimi” mövzusu da bədii və elmi cəhətdən təsir gücü dərin, məzmun və forma baxımından maraq doğuran problemlərdən, tədqiqat mövzularından biridir. Yazıçının yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlər də mühüm aspektlərdən biri hesab edilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında elə bir sənətkar yoxdur ki, folklor janrına müraciət etməsin. Buna görə də, belə mövzular hər zaman elmi-nəzəri müstəvidə təhlil edilməlidir. Məqalədə Axundovun yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən danışarkən, onun tez-tez müraciət etdiyi andlardan, alqış və qarğışlardan geniş şəkildə bəhs etmişik. Çünki ədibin yaradıcılığında and və and mərasimlərinin qorunub bu günümüzdə qədər gəlməsinin tədqiqi zəruri məsələlərdəndir. Qeyd etdiyimiz kimi, milli-mənəvi dəyərlərlə yanaşı, xalq ədəbiyyatımızın ən qədim janrlarının təbliğ edilib qorunması və daim yaşadılması hər bir şair və yazıçının, elm adamının, söz sahibinin məsuliyyətidir. Çünki bu yolda tariximiz, ədəbiyyatımız yaşayır, xalq arxivimiz qorunur, ən əsası isə dogma dilimiz var olur. Bu xidmətdə dəyərli yazıçımız, dramaturq, realist nəsrin nümayəndələrindən olan S.S.Axundovun rolu danılmazdır. Tədqiqatçılar tərəfindən çox az hallarda araşdırılan and və and mərasimləri onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Tədqiqatçı-alim Ağaverdi Xəlil yazır: “And türk xalqları arasında əskidən bəri dostluq və qardaşlıq əlaqələri qurmaq və bu əlaqələri inkişaf etdirmək üçün mühüm üsullardan biridir. And mərasimlərinin qarğışlarla da sağlamlaşdırılması, and ilə qarğışın qarışmasına, hətta bəzi qarğışların and yerinə işlənməsinə səbəb olmuşdur” [3, s.45].

“Süleyman Sani Rzaqulu bəy oğlu Axundov 1875-ci il oktyabr ayının 21-i Şuşada bəy ailəsində doğulmuşdur. Hələ körpə ikən atasız qalan Süleymanın təlim-tərbiyəsi ilə bilavasitə dayısı, görkəmli maarif xadimi Səfərli bəy Vəlibəyov (1861-1902) məşğul olmuşdur. Süleyman Sani 1885-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasına daxil olmuş, burada milli, klassik rus və dünya ədəbiyyatı ilə dərin tanışlıq onun dünyagörüşünə faydalı təsir göstərmişdir” [1, s.4]. Sənətkarın əsərləri cəmiyyətimizə verilən ictimai fayda, mütərəqqi inkişafa kömək edən yüksəliş oldu. Uşaqların acı taleyindən bəhs edən “Əhməd və Məleykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”,

“Qaraca qız”, “Əşrəf” adlı beş hekayənin daxil edildiyi bu silsilədə S.S.Axundov yoxsul ailələrdə böyüyən uşaqların acınacaqlı taleyini, onların bu ağır durumuna səbəb olan məqamları açıqlamış və real həyat şəraitini yazıçı qələmi ilə nəsrə çevirmişdir. “Qorxulu nağıllar” adlanan bu hekayələr silsiləsi ictimai fəlakətlərin tüğyan etdiyi bir cəmiyyətin təsvirindən dolayı bu cür adlanmasına baxmayaraq, həyatın ən qaranlıq məqamları və gerçəkliklərin işıqlı tərəflərini uşaqlar üçün aydın edir, sanki onlara real həyatla mübarizə aparmaq əzmi aşılayır. Bunu tərcüməçi, pedaqoq Qafur Rəşad Mirzəzadə də təsdiq edir: “Qorxulu nağıllar”da hər bir əsərdə həqiqət ünsürləri vardır” [6, s.8]. Xeyir və Şərin varlığı və bu varlıq haqqında düzgün fikirlər öz təsdiqini bu hekayələrdə də tapır. Yazıçının əsərlərinin əsas qayəsi isə həyatı və insanları sevmək, cəmiyyətə ibrətamiz fikirlər aşılamaqdır. Süleyman Sani Axundovun əsərlərinin digər bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, onlar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, xüsusilə, nağıllardan bəhrələnərək yazılıb. “Yaman olmasa, yaxşılığın qiyməti bilinməz”, “Yaxşının nə olduğunu pisdən soruşma, pis bilməz yaxşılıq nədir”, “Yaxşı ki dünyada yaxşı varmış, yoxsa dünya tərk olardı yaman əlindən” kimi atalar sözlərinin təsvirini yaradan bu əsərlər insanları mübariz olmağa səsləyir, yaxşılığın pislik üzərində qələbə çalacağını təbliğ edir ki, gərgin, dramatik fonda cərəyan edən real həyat hadisələrinin sonu, qeyd etdiyimiz kimi, yaxşılığın pislik üzərində qələbə çalması ilə yadda qalsın. Bu təbliğatda rol oynayan əsas qüvvə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələridir. Bu da təsdiq edir ki, Süleyman Saninin yaradıcılığında folklor janrı xüsusi yer tutur. “Qorxulu nağıllar” silsiləsindən olan “Nurəddin” hekayəsində Fatmanın atasına verdiyi cavabdan da aydın olur ki, insanların düşüncələrinin, məqsəd və məramlarının ifadəsində xalq ədəbiyyatı nümunələri hər zaman böyük önəm kəsb etmişdir. Diqqət yetirək:

“Hacı Səməd üzünü qızına tərəf tutub soruşdu: – Qızım, nə fikrə getmisən?

Fatma cavab verdi: – Ata, müəllimimizin əmrinə görə, gərək sabaha bir elə nağıl düzəldim ki, ondan belə mənə çıxsın: “Yaxşılıq elə, əvəzini görəcəksən” [1, s.344].

Ümumiyyətlə, sənətkar şeirlərində, hekayə və pyeslərində folklor xüsusi diqqət yetirmişdir. Yazıçı qeyd edir ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri insanları təkmilləşdirir, onlardakı daxili imkanları üzə çıxarır, fikir aydınlığı ilə vahid məqsəd uğrunda mübarizə əzmi yaradır. Onu da qeyd edək ki, 1911-ci ildə nəşrə başlayan “Məktəb” jurnalının əsas material toplusu “Qorxulu nağıllar” olub. Bu topla ilə bərabər, daha sonra sənətkarın müəllifi olduğu “Uşaqlıq həyatından xatirələr” memuarı, “Ümid çırağı” kitabı folklor nümunələrinin zənginliyi ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır. Hətta bir məqam da diqqətimizdən

yayınmır ki, Azərbaycanın kənd və rayonlarında yaşayan insanların yoxsul, səfalət içərisində olan həyatından bəhs edən “Cəhalət qurbanı”, “Ümid çırağı”, “Qan bulağı”, “Nə üçün?”, “Qatil uşaq”, “Sona xala”, “Təbrik”, “Mister Qreyin köpəyi” adlı hekayələri də folklorizmlərlə zəngin olub, yazılı ədəbiyyatla folklor arasında körpü rolunu oynayaraq xüsusi dəyər qazanmışdır. Bu fikri professor Cəfər Xəndan da öz xatirələrində təsdiq etmişdir: “XX əsrdə burjua ideoloqları ilə demokratik yazıçıların mübarizə etdiyi bir dövrdə Süleyman Sani Axundov realizm, demokratizm cəbhəsini tutmuş və “Füyuzat”çıların ziddinə olaraq təmiz Azərbaycan dilində əsərlər yazmışdır” [5, s.8].

S.S.Axundovun əsərlərinin hər biri real həyat hadisələrinin yazıçı baxışı ilə tərənnümünə əsaslandığı və böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün xüsusi maraq doğurur. Məhəmməd Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” əsəri, M.Ə.Sabirin 1907-ci ildə qələmə aldığı “Fəhlə, sən də özünü bir insanımı sanırsan?” satirik məzmunlu şeiri də hər birimizə tanışdır. Sənətkarın “Qonaqlıq” hekayəsini oxuyub tədqiq etmək istəyərkən məhz bu əsərlər yada düşür. Hekayənin məzmunu ölkəmizdə 1905-ci ilin fevral ayında başlayan erməni-müsəlman soyqırımına haqqındadır. Qeyd edək ki, bu tarixi hadisələr haqqında M.S.Ordubadi “Qanlı illər” əsərini yazmışdır və həmin əsər “Qonaqlıq” hekayəsi ilə səsləşir [Metodik vəsait. Bakı, 2020].

Bilirik ki, sənətkarın ilk səhnə əsəri “Tamahkar” pyesidir. O, bu əsəri 1899-cu ildə M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyası əsasında yazmışdır. Adından da bəllidir ki, yazıçı əsər vasitəsilə zəmanəsində tüğyan edən qadın əsarəti və qadın hüquqsuzluğuna qarşı haqq səsinə ucaldır, tamahkarlığın baş alıb getdiyi bir zəmanədən hər cür mənfi halların gözlənildiyini vurğulayır və çıxış yolları axtarır. Mənbələrdə qeyd olunur ki, Süleyman Sani Axundovun yaradıcılığında yüksəliş mərhələsi 1920-ci ildən sonra başlayır. Sənətkar bu dövrdə ilk dram əsəri “Laçın yuvası”, ilk pyesi “Çərxi fəlakət”, ilk faciəsi “Qaranlıqdan işığa”, eləcə də “Eşq və intiqam”, “Bir eşqin nəticəsi” əsərlərini yazmaqla pyes janrının parlaq nümunələrini yaratdı. Bu illərdə S.S.Axundov həm də kiçik həcmli “Qonaqlıq” (1905), “Kövkəbi-hürriyyət” (1905), “Yuxu” (1905) hekayələrini yazır [4, s.10]. Yuxarıda vurğuladığımız kimi, daha sonra yazıçının qələmə aldığı “Laçın yuvası”, “Qaranlıqdan işığa”, “Şahsənəm və Gülpəri”, “Səadət zəhmətdədir”, “Molla Nəsrəddin Bakıda”, “Eşq və intiqam” pyeslərində o, insanın gələcəyini, tərəqqisini düşünür və hər kəsi bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməyə çağırır. Yaradıcılığa kiçik həcmli əsərlərlə başlayan Axundov şifahi xalq ədəbiyyatına bağlılığı, dilinin zənginliyi, düzgün mövzu seçimi ilə oxucunu daim özünə cəlb etmişdir. Yazıçı “Eşq və intiqam” pyesində öz həssaslığını narahatlıqla Çingizin dilindən Şəmsi bəyə: “Bu

gün siz bir yaxşı insan olduğunuzu mənə sübut etdiniz. Düşməyə yaxşılıq etmək hər kişinin işi deyil”, – kimi ifadə etməsi də folklorə söykənən ifadədir ki, bunu aydın hiss etmək olur [1, s.210]. Araşdırma zamanı məlum olur ki, “Səadət zəhmətdədir” pyesinin özü belə folklor motivləri ilə xeyli zəngindir və əsərin adının da xalq ədəbiyyatına söykəndiyini aydın şəkildə görmək olur. Əsərdə Şahzamanın Şəmsəddinlə dialoqunda söylədiyi “Şəmsəddin, bilmirsən dünyada ən böyük səadət nədədir? – sualının cavabında – Zəhmətdə, – söyləməsi, “Zəhmət səadətin atasıdır”, “Ən böyük rahatlıq zəhmətdədir”, “Zəhmət çəkməyən bal yeməz” kimi atalar sözlərini yada salır [1, s.156].

Folklorun ən qədim janrlarından olan alqış və qarğışların yazıçılar tərəfindən əsərlərdə istifadə olunması obrazların canlılığını və təsvir olunan hadisələrin təsir gücünü daha da artırır. “Qatil uşaq” hekayəsində Seyidin dilində işlədilən qarğış nümunəsi də buna xidmət edir: “Seyid dedi: – Mən bayaq sənə dedim ki, mən sənə naməhrəm deyiləm, siğə duasını da oxumuşam. Mənlə müqalat etsən, nəinki günah, savabdan da savabdır, çünki bir seyid övladının məramını əmələ gətirirsən. Burada nə günah ola bilər? Onu da bil ki, hərgah mənim xahişimi əmələ gətirməsən, elə bir qarğış edəcəyəm ki, bu ev yanıb kül olsun, istəkli balan da tezliklə əlindən getsin, indi səndən cavab gözləyirəm. Yazıq qadın Seyidin ayaqlarına düşüb yalvarmağa başladı [1, s.267].

Məlumdur ki, folklorun ən qədim örnəkləri sırasında alqış və qarğışlarla bərabər, ovsunlar, sınımalar, fallar, andlar, dualar da xüsusi yer tutur ki, onlar da yazılı ədəbiyyatda işlənmə tezliyinə görə fərqlənir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün duanın təsvir olunduğu hekayədən kiçik bir hissəyə diqqət yetirək: “Rəhim dedi: – Arvad, hələ o lazım deyil, uşaq çox zəifdir, danışdırma. Tez ol, isti su, sabun və bulud hazır et. Uşağın bədənini yumaq lazımdır. Həkim belə əmr edibdir. Qulluqçu bunları hazır etdi. Uşağı soyundurub yumaqla məşğul oldular. Rəhimə Nurəddinin boynundan parçaya tikilmiş bir dua çıxartdı. Bu duanın parçası həm çirkli və həm də köhnə olduğundan, bunu təzə parçaya tikmək məqsədilə cırdı. İçindən bir balaca kitab çıxdı” [1, s.373]. S.S.Axundov qədim folklor janrlarına daim müraciət etmiş, məhz “Nurəddin” hekayəsi də bu qəbildən olan əsərlərindəndir. Yazıçının digər əsərlərində cadu, fal kimi əməllərin insanların guya arzularına çatmaq üçün şər qüvvələrlə mübarizə yolu olduğunu görsək də, amma sonda ağıl, səbir və müdriklik qalib gəlir.

Alleqorik tərzdə yazılan “Tutu quşu” hekayəsi isə novellavari xarakter daşıyır. Əsərdə əsas tənqid hədəfi öz doğma dilinə laqeyd olanların quşların simvolu ilə ifşa

edilməsidir. Əsəri qələmə alıb oxucuya çatdırmaqda yazıçının əsas məqsədi və uğuru qabartdığı problemin həlli yollarını göstərə bilməsindədir. Bu isə hər yazıçıya nəsib olan keyfiyyət deyil. Əsərdə ana dilimizin aliliyi, gözəlliyi üstünlük qazanır, bülbülün, tutuquşunun timsalında isə dilimizə laqeyd olanlar, boşboğazlar ifşa olunur. Cəmiyyətimizdə cərəyan edən hadisələrin, talelərin insanların fikir və düşüncəsində ifadə olunması, poetik formada ortaya çıxması xalq ədəbiyyatının lirik janrlarında, məsələn, nəğmələrdə, ağı və oxşamalarda, bayatı və laylalarda, alqış və qarğışlarda özünü göstərir.

Yazılı ədəbiyyatımızı da xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki yazılı ədəbiyyat xalq ədəbiyyatına bağlı olub ondan qidalanaraq öz zənginliyini qoruyub saxlamışdır. Hansı ki, o zəngin ədəbiyyat nümunələrinin hər birində milli mentalitetimiz, adət-ənənələrimiz yaşayır. S.S.Axundov “Dibdat bəy” pyesində bayatılardan istifadə edərək öz duyğularını bu cür ifadə edir: “– A balam, mən nə kömək edirəm? Belə ki, Səfərqulu yatıbdır, heç “Koroğlu” da çalsan duran deyil.

Nəbi: “– Vay, sağ ol, Cəbi, yaxşı yadıma saldın (Çırtıq vura-vura o biri otaqdan bir qaval və bir tar gətirir). İndi durarsan. Sənə elə bir meymun havası çalım ki, sıçrayıb dik atılsan. Al qavalı, köhnə lotu (Qavalı Cəbiyə verir və özü çalib-oxuyur).

Cəbi: “– A balam, mən də kömək edirəm? Belə ki:

Mən bu dərədən keçməyəm,
Çadramı yellətməyəm,
Ağ saqqala getməyəm,
Gəl, gəl, ay evi yıxılmış,
Tez gəl, ay evi yıxılmış.

(Gedib qapıdan baxır). – Cəbi, sən öləsən, heç halına təfəvüf etmir.

Cəbi: “– İndi sən bir sallama bayatı çal, gör mən necə oynadıram. Nəbi çalır.

Cəbi:

Əzizim, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar

[1, s.49].

Layla kimi qədim bir janrın yazılı ədəbiyyat nümunələrinə gətirilməsi hər zaman aktual olmuş və ənənəvi hal almışdır. Bu poetik düşüncədən faydalanan

sənətkarlarımız saf, ülvi hisslərin ifadəsi olaraq laylalar vasitəsilə keçmişə qırılmaz, möhkəm tellərlə bağlı olan yeni əsərlər yaratmışlar. Sənətkarın “Bir eşqin nəticəsi” pyesi də xalq düşüncəsindən, el təfəkküründən bəhrələnilərək qələmə aldığı əsərlərdən biridir:

“Gedirlər. Sonra Şövkət ilə Əli əllərində kukla daxil olurlar.

Əli: – Nə oynayacağıq?

Şövkət: – Hələ qoy laylay çalım gəlinimiz yatsın, sonra bacı-qardaş oynarıq.

Əli: – Yaxşı.

Şövkət:

Laylay dedim, yatasan,
Qızılgülə batasan,
Qızılgül bağın olsun,
Kölgəsində yatasan.
Balam, laylay, a laylay,
Gülüm, laylay, a laylay.

Əli: – Mənim bəbəm yatdı.

Şövkət: – Beşiyə qoy, üstünə də cuna ört. Mənim bəbəm hələ yatmayıbdır. Qoy laylay çalım, o da yatsın:

Laylay dedim yatınca,
Gözlərim ay batınca,
Canım zinhara gəldi,
Sən hasilə çatınca,
Balam, laylay, a laylay,
Gülüm, laylay, a laylay.

İndi bu da yatdı. Qoy ikisi də bir yerdə yatsın [1, s.137].

Bu nümunələr də təsdiq edir ki, xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazılı ədəbiyyatda istifadəsi milli-mənəvi dəyərlərin, xalq hikmətinin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. S.S.Axundovun yaradıcılığı da bu istiqamətdə sözünü demiş bir zənginliyə malikdir. Yazıcının “Qan bulağı” pyesi də əfsanə və rəvayətlər əsasında yazılmış, folklorizmlərin bolluğu ilə diqqətimizi çəkən əsərdir. “Belə rəvayət edirlər ki, qədim zamanda bu dərənənin o tərəfində böyük bir qəbilə, başında Misir xan adında bir rəis və bu tərəfində digər bir silsilə Surxay bəyin rəisliyi ilə sakin olmuşlar. İttifaqən bu iki xanın arasında qan davası düşür, bunlar bir-birlərini tələf etməyə başlayırlar. Bir müddət keçmiş, Misir xan və Surxay xan bir də baxıb

görülür ki, cəmi oğlanları və yaxın əqrəbaları bu qan davasında baqi qalır. Lakin hər iki rəis yeni övladlarının dünyaya gəlməsinə müntəzir olur ki, onların köməkliyi ilə düşməndən intiqamını alsın. İttifaqən bunların bir gecədə iki övladı təvəllüd edir. Surxay xanın oğlu, Misir xanın qızı olur. Bu ittifaqdan nə qədər Surxay xan şad olursa, bir o qədər də Misir xan qəmgin və məyus olur [1, s.247-249].

Göründüyü kimi, istər xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda mif, əfsanə, rəvayətlər hər zaman aktual olmuş və bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Əsərdə sənətkarın fikirlərinin, hiss və duyğularının tərənnümünə həsr etdiyi əfsanə də diqqətçəkicidir və yeni bir baxışla, təəssüratla əsərə daxil edilmişdir. Fikrimizin aydınlığı üçün haqqında söhbət açdığımız əfsanəni nümunə göstərək: “Oğlum, o vaxt bu dağlarda zəlzələ zühur edir və həmin yerdən dağ aralanıb iki növcəvanı ağışuna alır. Bir müddət keçərək gördüyün Qan bulağı qaya arasında cari olur. Əfsanəyə görə, həmin bulağın suyu Paşa xan ilə Teymur xanın qanından əmələ gəlmişdir” [1, s.249].

Əfsanə və rəvayətlərin yazılı ədəbiyyatda istifadəsinə professor S.P.Pirsultanlının da tədqiqatlarında rast gəlirik [Azərbaycan xalq söyləmələri. Bakı, 1992]. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si, xüsusilə də “İskəndərnamə” poeması əfsanə və rəvayət örnəkləri ilə zəngindir. Xalq şairi Səməd Vurğunun “Qız qayası”, “Aslan qayası”, “Aydın əfsanəsi”, “Bulaq əfsanəsi” əsərləri isə eyni məzmunlu əfsanələrin yazılı ədəbiyyatdakı ən gözəl nümunələridir. S.S.Axundov qələmə aldığı bu mövzularla hər yaşda olan oxucularının fikir və düşüncələrinin formalaşması, nitqinin, söz ehtiyatının zənginləşməsində də yardımçı olur. Sənətkar andlar, bayatılar, laylalar, atalar sözü və məsəllər kimi rəngarəng folklor nümunələrini əsərlərinə daxil etməklə yaradıcılığının ana xəttinin folklor olduğunu vurğulamış, bununla da şər qüvvələrlə mübarizədə xeyirxahlığın insan həyatı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıdığını göstərmişdir.

Faktlara istinad edib araşdırma aparan folklor tədqiqatçısı A.Xəlil yazır: “And mərasimlərində simvolik mənalar daşıyan bəzi ögələr diqqət çəkməkdədir. Bunların birincisi qandır. Qanları bir-birinə qarışan iki nəfər qan qardaşı olduğu üçün həyatda və axirətdə bir-birlərinə bağlanma inancı Anadoluda indi də yayğındır. Bundan əlavə, iki nəfər bir-birinin qanından bir az yalamaqla da qan qardaşı olur. And mərasimlərində müxtəlif silahlar, çoban çomağı, bıçaq kimi alətlərin işlənməsi ibtidai cəmiyyətlərdə bu alətlərin istehsal vasitəsi olaraq önəmli bir mövqeyə malik olması ilə izah oluna bilər. Bunlar eyni zamanda qoruyucu və bəsləyici ruhu təmsil edən uğurlu və müqəddəs əşyalardır. Anda riayət edilmədiyi halda bu uğurlu və müqəddəs əşyaların inciyəcəyi və andı pozana zərər verəcəyi inancı yayğındır. Hər dövrün və

mühitin müqəddəs, ya da dəyərli saydığı müxtəlif and qəhrəmanları vardır: Quran, nemət (duz-çörək), məscid, yaş, ata, ana, həyat yoldaşı, oğul anlayışları andlarda ən çox işlədilən anlayışlardır. Andlı, andlaşmalı, and içmək, and pozmaq, and vermək dilimizdə andla bağlı sözlər və deyimlərdir” [3, s.46]. Bu qədim folklor nümunəsinin S.S.Axundovun yaradıcılığında necə qorunub bu günümüzdə gəlməsini seçdiyimiz nümunələr əsasında tədqiq edək. Onlardan “Tamahkar” pyesi ilk əvvəl diqqətimizi cəlb edir. Əsərdə andın işlənmə məqamları aşağıdakı kimidir:

“Qulu: – Bəli, müftə qulluq etdiyimiz bəs olmadı, hələ borclu da çıxdıq. İndi ki, belə oldu, ya sən and iç əl çəkim, ya da mən and içim haqqımı ver.

Hacı Murad: – İndi də saqqalımın ağ vaxtında durub sənə and içəcəyəm?! İtil cəhənnəmə. Yoxsa durub səni qolu bağlı qazamata göndərərəm” [1, s.32]. Və ya “Hacı Murad: – Məhəbbət odur ki, adamı dəli, axmaq edib, Allah göndərən neməti əlindən buraxır. Görürəm sən dəli olmusan. Amma dəlini də ağıllı etmək mümkündür. Sənə üç gün möhlət verirəm. And olsun Allaha, heç bir şeylə dediyimdən dönmərəm. Di get, yaxşı fikir elə.

Gülzar: – İndi ki, belə oldu. Mən də and içirəm o məhəbbətə ki, daşı yumşaldıb rəhmə gətirərdi, səni gətirmədi, ya İmran, ya ölüm” [1, s.36].

Hacı Muradın Şərəf xanımınla dialoquna da nəzər yetirək: “Buyur, bu da ağbirçək bibisi. Ağıl öyrətməkdən ağzına dil verir. Ay qız ey, dediyimdən dönmərəm, İmranı bilmərrə unudursan. Bilmirəm bu mənə nə İmran oldu. And olsun Allaha onu bundan sonra bir saat da evimə qoymaram, qoy getsin, gör onu da necə Qulu kimi qovaram” [1, s.38]. Görürük ki, folklordan yazılı ədəbiyyata köçürülən deyimlərin hər biri öz mənə yükünü daşıyır.

“Dibdat bəy” pyesində isə Nəbi ilə Səfdərqulu bəyin dialoqunda and bu şəkildə ifadə olunur:

“Nəbi: – Ağa, and içkinən ki, sənə acığımı tutmayacaq, düzünü deyim.

Səfdərqulu bəy: – And olsun Mələknisə xanımın goruna. Vot tebe na! Acığımı tutmaz. İndi de” [1, s.52]. Əsərdən verilən nümunədə ölən insanın ruhuna hörmət və inam əks olunur. Bu da xalqımızın mənəvi dəyərlərə hörmətindən irəli gəlir.

“Laçın yuvası” pyesində Cahangir ağa ilə Pəricahan xanımın dialoqundakı and isə bayrağa olan sevgini əks etdirir:

“Cahangir: – Bu şanlı bayrağı al, ona and iç.

Pəricahan (alır): – Ey qırmızı inqilab bayrağı! Bu gündən bütün ömrümü sənin yolunda çalışmağa, qurban verməyə and içirəm” [1, s.95].

“Molla Nəsrəddin Bakıda” pyesində Mirzə Fərəcə Molla Nəsrəddinin dialoqundakı anda diqqət yetirək:

“Mirzə Fərəc: – Molla əmi, başına and olsun məndən çox qoca adamları müəllim təyin ediblər. Heç olmasa, mən də gecə kurslarında dərs deyərəm.

Molla Nəsrəddin: – İndi səni imtahan edərəm. Bu təzə dili bilsən, mən də təvəqqə edərəm” [1, s.109].

“Şahsənəm və Gülpəri” pyesində Qafarın Mirzə Fərəcə müraciətində də andlar folklordan gələrək yazılı ədəbi düşüncəmizdə formalaşmış haldadır: “Qafar: – Yaxşı get (Mirzə Fərəc çıxır). Bax, bura da teatr deyil. And olsun atamın ərvahinə, bir balaca o yan-bu yan eləsəniz, elə bir sillə çəkərəm ki, yerinizdə qalarsınız” [1, s.130].

“Bir eşqin nəticəsi” pyesində Molla Rəhimin ruha and içməsi ruhun müqəddəsliyinə olan inam, ehtiramdır: “Molla Rəhim: – Kərbəlayı, and içirəm o hərəmi möhtərəminizin pak olan ruhuna, heç gəlirim yoxdur. Tükəzbanı satıb paltarı çılpaq qoymuşam” [1, s.140]. Bu haqda fikrimizi qeyd edəcəyimiz sitatla aydınlaşdıraq: “Qurani-Kərimdə qeyd olunur ki, insan cismi onun ruhunu, aqlını, hissiyyat üzvlərini hifz edən bir damara bənzəyir” [3, s.14].

“İki yol” pyesində Məhəmmədin and içməyini Gülsümə müraciətində görürük. Cavan canını belə qurban verməyə hazır olan Məhəmmədin andı cəhalət zənciri altında məhv olan ana-bacıların, əsarətdə boğulan qadınların xilas uğrunda aparacağı mübarizəyə görədir: “...Bacım, and içirəm qadınlarımızın bu yolda tökülən qanlı göz yaşlarına, and içirəm sənə kimi hələ qonça gül ikən saralıb solan gül çöhrələrinə, and içirəm sənə kimi belə zindanlarda, cəhalət zənciri altında sızlayan məsumələrə, sizləri bu əsarətdən xilas etmək yolunda cavan ömrümü qurban edim” [1, s.160]. Araşdırdığımız əsərdən görünür ki, andların özünəməxsus mətn xüsusiyyətləri vardır.

“Eşq və intiqam” pyesindəki and isə saf sevgi uğrunda mübarizəyə tuşlanıb. Biz bu andı, etirafı Çingizin Zöhrəyə olan sevgisində görə bilirik:

“Zöhrə: – Aqıl olub qorxaqlartək canımı salamat saxlamaqdan, eşq cünunu olub sevgilim ilə həbsxanaya düşməyi daha əfzəl bilirəm.

Cingiz: – Zöhrəm, ey parlaq ulduzum, sənə and içirəm ki, əgər bu bələdan xilas olarsa, sənə arzunu yerinə yetirərəm” [1, s.209].

Bir məqama diqqət yetirək: Özü də bir əski folklor janrı olan hər bir andıçmanın daxilində yenə də xalq deyimi ifadə olunur, əxlaqi-tərbiyəvi motiv özünü göstərir. Saf və qarşılıqlı məhəbbəti əks etdirən and nümunəsi qadının yarının ən sadıq dostu və silahdaşı, dar gündə dayağı olduğunu ifadə edir.

S.S.Axundovun “Ümid çırağı” hekayəsində: “O gündən bədbəxt ana çalışır, sel tək göz yaşları tökür, lakin körpə oğluna baxdıqca ağır məişətini unudur, beşiyini

yırğalarkən deyirdi: – Yat, oğlum, yat, yat, ümid çırağım, yat, cəmi səadətimi, cəmi ömrümü sənün uğrunda sərf etməyə and içirəm. Qeyrətli ana bu müqəddəs vəzifəsini çox gözəl ifa etdi. Oğlunu böyütdü, oxutdu, bu yaşa yetirdi. İndi təhsilini bitirmək üçün övladı belə çalışır, zəhmət çəkir” [1, s.251]. Əsərdə ananın fədakarlığı, böyüklüyü, əzəməti folklor nümunəsi ilə təsvir edilir. Bu hekayə də göstərir ki, andlar və digər folklor deyimləri insanların arzu və istəklərini əks etdirən mükəmməl nümunələrdir ki, hər birindəki müdriklik yazılı ədəbiyyatda bu gün də qorunub saxlanılır.

“Qatil uşaq” hekayəsində də xalq deyimlərinin gücü ondadır ki, yazıçı kiçik bir fikirlə dərin məna yarada bilmiş və onlar ədəbi dilə keçərək hekayələşmişdir: “Yazıq qadın Seyidin ayaqlarına düşüb yalvarmağa başladı: – Ağ, səni and verirəm o cəddinin pak olan ruhuna, mənim namusuma toxunma, mənim balamı əlimdən alma. Seyid Qızxanımın şalını başından dartıb yerə atdı və onu qucaqlayaraq dedi:

– Görürəm, sən öz ixtiyarın ilə mənim xahişimi əmələ gətirməyəcəksən. Namuslu qadın həyasından qışqırmırdı ki, səsinə qonşuları və oğlu eşidər” [1, s.267]. “Həyası olmayanın imanı olmaz”, – deyiblər ağsaqqallarımız. Hekayədən nümunə göstərdiyimiz hissədə həm də Azərbaycan qadınının təmiz namusu, isməti, Azərbaycan anasının ədəb və əxlaqının göstəricisi əks olunur.

“Namus” hekayəsində də yazıçı bu işin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir: “Ey biqeyrət bacı, əgər bu məktubda yazılan doğru olarsa, sənün sabahkı günəş ziyasını görməyəcəyinə and içirəm!” – bunu deyən Rəşid cəld geyinib tapançasını qoltuq cibinə qoydu, qapını açıb küçəyə çıxdı. Hava ayaz idi. Rəşid paltonun boynunu qaldırıb yola düşdü. Fikir və xəyal onu elə aparmışdı ki, yolu azıb küçələrdə dolaşırdı. Öz-özü ilə danışdı: “Bacımı öldürməyə mənim ixtiyarım varmı?” – deyər özünə sual verirdi. Nə üçün? Kamil ona inanıb başına buraxır. Məgər onda heç namus hissi yoxmu?...” [1, s.304]. Rəşidin bu sorğusu onun qürurundan, qəzəbindən baş qaldırır. Namus hissindən doğan qəzəbini ifadə etdiyi sualının cavabı da elə öz monoloqunda əks olunur.

Bilirik ki, bu folklor nümunələri həm də aforizm səviyyəli deyimlərdir. “Mister Qreyin köpəyi” hekayəsi də qeyd etdiyimiz fikri təlqin edir: “– Mister, mən and içirəm ki, heç bir an bu günü unutmayacağam, bu günə kimi mən inqilabçı deyildim, siz bu saçları kəsməklə öz əlinizlə məni inqilabçı kantonçular sırasına göndərirsiniz, sizə artıqca təşəkkür edirəm, – deyər Puan Qay götürüldü” [1, s.325]. Bu deyimlərə, andlara müxtəlif rakurslardan yanaşmaq olar. Əsas məsələ odur ki, S.S.Axundov

şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə istinad etməklə əsərin ədəbi-bədii gücünü daha da artırma bilmişdir.

“Abbas və Zeynəb” hekayəsində də təsirli bədii lövhələr yaradılmış, insan hisslərinin ifadəsi əks olunmuşdur: “Bir dəfə Qayadibi camaatı Səfərdən belə dəhşətli bir sifariş aldı: “Ey qayadibililər! And içirəm mənə yaradan xaliqə. And içirəm anamın, bacımın namusuna, ta sizin böyük-kiçiyinizi, arvad-uşağınızı qırıb o gözəl vətəninizi odlayıb tar-mar etməyincə dünyada yaşamayacağam; vaxtınıza hazır olun” [1, s.340].

“Nurəddin” hekayəsindən olan nümunəyə diqqət yetirək: “Bir ilə yaxın idi ki, Gülpərinin zülmü davam edirdi. Bir gün Nurəddin evə gec gəldikdə Gülpəri hirsələnib onu döyməyə başladı Bu vaxt qəflətən Hacı Nəsir qapıdan içəri girdi və Nurəddini Gülpərinin əlindən alıb qeyzlənmiş halda dedi: – Ay nəməkbəhəram, mən sənin kimi bir kasıb qızını dilənçilikdən qurtarıb özümə arvad etdim ki, sən də yaxşılığın əvəzində bu uşağa analıq edib qayğısını çəkəsən, yoxsa onun üçün cəllad olasan? And içirəm Həlimənin o pak olan ruhuna, bundan sonra səni bu evdə bir gün saxlamaram. Get şeylərini hazırla. Bu saat tələqini verib səni boşayacağam. Bunu deyib, Hacı Nəsir cəld bazara tərəf getdi [1, s.349]. Sənətkarın dini və fəlsəfi fikirlərinin ifadəsi bu hekayədə verilən deyimlərdə əks olunub: insan xisləti bütün günahları özündə cəmləşdirmişdir.

Nəticə / Conclusion

Bu əsərlər oxucunun dünyagörüşünü artıran, həyata baxışını formalaşdıran, insanlarla olan münasibəti qaydaya salan prinsiplərə malikdir. Xalq ədəbiyyatı nümunələri insanların mənən təmizlənməsinə dəyər qatan vasitə kimi də səciyyəlidir. S.S.Axundovun yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən danışarkən onun tez-tez müraciət etdiyi andlardan, alqış və qarğışlardan söz açdıq. Bunlar həm də yazılı ədəbiyyatda ənənə halını alaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şair və yazıçıların əsərləri folklor nümunələrinin rəngarəngliyi və cilalanmış formada olması ilə əhəmiyyət kəsb edən ən zəngin mənbələrdən biridir. Bu nümunələrin yarandığı vaxtdan uzun əsrlər ötsə belə, onlar hələ də öz əxlaqi, bədii, və ədəbi gücünü qoruyub saxlamışdılar. Süleyman Sani Axundovun yaradıcılığında xalq ədəbiyyatı nümunələri yalnız əsərlərin mövzu və ideyasını tamamlamır, onlar həm də yeni çalar, yeni baxış və yeni yanaşma əmələ gətirir. Sənətkarın yaradıcılığında tədqiq etdiyimiz müdrik fikirlər, folklor deyimləri fərqli dövrləri əks etdirməklə yanaşı, həm də sınaqlardan keçərək bu günümüzdə qədər ədəbiyyat tariximizdə qorunub saxlanmışdır. Bu xalq deyimlərinin müəllifinin kim olmasından və hansı tarixi

şəraitdə yaranmasından asılı olmayaraq, onlara şair və yazıçılarımız tərəfindən hər zaman mühüm, əhəmiyyətli sitatlar kimi müraciət olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Axundov S.S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 448 s.
2. Azərbaycan xalq söyləmələri. (1992). Toplayıb tərtib edəni Paşayev S. Bakı, Azərənşr. 211 s.
3. Xalq müəllimi və yazıçısı. (2015). Metodik vəsait. Sumqayıt, S.Vurğun adına Mərkəzi kitabxana. 20 s.
4. Xəlil A. (2010). Folklor terminləri lüğəti. Bakı, Nurlan. 140 s.
5. Qorxulu nağılları uşaqlara sevdiren yazıçı – Süleyman Sani Axundov. (2020). Metodik vəsait. Bakı, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. 28 s.
6. Məmmədova S. (2021). Qurani-Kərimin tərbiyə metodu və vasitələri. Fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, Elm. 28 s.
7. Ordubadi M.S. (2007). Qanlı illər. Bakı, Qafqaz. 184 s.